

Çanakkale Boğazı'nda Kaybolmuş Bir Antik Şehir: Abydos

Nadir KARAKUŞ ^{ID}

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye
Assoc. Prof., Hitit University, Faculty of Divinity, Department of Islamic History, Çorum, Turkey
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1508-9752> | ROD ID: <https://ror.org/01x8m3269>
nadirkarokus@hitit.edu.tr

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş: 29.09.2023

Kabul: 20.06.2024

Yayın: 30.06.2024

Anahtar Kelimeler:

İslâm Tarihi,
Abydos,
Haçlılar,
Bizans,
İtalyanlar.

Çanakkale Boğazı'nın en dar yerlerinden olan Anadolu yakasında yer alan Nara Burnu'ndaki Abydos, günümüzde artık yaşamasa da tarihte önemli olaylara sahne olmuştur. Özellikle 1095 yılında Papa II. Urbanus tarafından başlatılan Haçlı Seferleri'nin hemen öncesinde Bizans-Çaka Bey mücadelesinde oldukça ön plana çıkarak bazı acı olaylarla birlikte anılmıştır. Bu zorlu ilk Türk denizcisi ile İzmir ve Ege adalarında baş edemeyen Bizans, Çaka Bey'i kendisi için bir tehdit olduğuna inandırarak Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a bu antik limanda yok ettirmiştir. Ardından yaşanan olaylar bu önemli bölgeyi tamamen Türklere kapatmış, Bizans da deniz üstünlüğü ile buralarda hâkimiyetini devam ettirmiştir. Bundan sonra özellikle İkinci ve Dördüncü Haçlı Seferleri esnasında bazı olaylara tanıklık eden Abydos, Alman Haçlılarının bölgedeki hezimetlerini görmüş, 1204'te Lâtinlerin ve Venediklilerin doymayan hırsları ile yüzleşmiştir. İki olayın arasında kalan bir başka hadise de Abydos'un önemini artırmıştır. 1169'da Nureddin Zengî'nin kumandanı Selahaddin Eyyubi'nin Mısır'ı ele geçirmesi, Haçlılar kadar Bizans'ı da endişelendirmiştir. Eski müttefikleri Mısır'daki Fatımîlerden beri iktisadî kazanımlarını kaybetme endişesine giren Bizans, iki yüz gemiden oluşan bir donanmayı Abydos'tan yola çıkarmıştır. Bu sonuçsuz harekât Bizans'a pahalıya mâl olmuş, donanmasının ancak pek azı geri dönebilmiştir. Öte yandan Ceneviz, Pisa ve Venedik'in bu stratejik şehre sahip olma arzuları, onları hem Bizans hem de kendi aralarındaki rekabetle baş başa bırakmıştır. Bu hâkimiyet mücadelesi esnasında da taraflar arasında ticarî kazanımlar yine ön plana çıkmış, "kazan - kazan" politikası etkin olmayı sürdürmüştür.

An Ancient City Lost in the Strait of Dardanelles: Abydos

Article Info

Abstract

Article History

Received: 29.09.2023

Accepted: 20.06.2024

Published: 30.06.2024

Keywords:

History of Islam,
Abydos,
Crusaders,
Byzantium,
Italians.

Located in the Nara Cape, on the Anatolian side, one of the narrowest places of the Dardanelles, Abydos has witnessed important events in history, although it is no longer alive. Especially just before the Crusades launched by Pope Urbanus II in 1095, it came to the forefront in the struggle of Byzantine and Chaka Bey and was mentioned in connection with painful events. Byzantium, who could not cope with the first Turkish sailor in Izmir and the Aegean islands, convinced Chaka Bey that Chaka Bey was a threat to him and had him destroyed by Kılıçarslan I in this ancient harbour. These events closed this important region completely to the Turks, and Byzantium continued its dominance in this region with its naval superiority. Subsequently, Abydos, which witnessed some events especially during the second and fourth Crusades, saw the defeat of the German Crusaders in the region and faced the ambitions of the Latins and Venetians on him in 1204. Another incident between the two events increased the importance of Abydos. The seizure of Egypt by Nureddin Zengî's commander Saladin Ayyubi in 1169 worried both the Byzantines and the Crusaders. Worried about losing its economic gains since its former allies, the Fatimids in Egypt, Byzantium set off a fleet of 200 ships from Abydos. This inconclusive operation cost the Byzantines dearly, and only a few of their navies could return. On the other hand, the desire of Genoa, Pisa and Venice for this strategic city confronted them with the rivalry with Byzantium and themselves. During this struggle for dominance, commercial interests of the parties again came to the fore, and the "win - win" policy continued to be effective.

Atıf/Citation: Karakuş, Nadir. "Çanakkale Boğazı'nda Kaybolmuş Antik Bir Şehir: Abydos". *Akif* 54/1 (2024), 143-159. <https://doi.org/10.51121/akif.2024.59>

"This article is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)" / Bu makale, **Atıf-GayriTicari (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı** altında lisanslanmıştır."

Giriş

Dünyanın en mühim suyuollarından olan Çanakkale Boğazı ve kıyıları, eski dönemlerden beri pek çok tarihî olaya sahne olmuş, bölge sırasıyla Boğaz'ın güney ağzı yakasında kurulan Truva; Truva ile Çanakkale arasında kurulan Dardanos, boğazın girişindeki Abydos, onun karşısında yer alan Sestos ve Lampsakos gibi çok kıymetli şehirler ile hatırlanmıştır.¹ Bunlardan araştırmamıza konu olan Abydos, eski bir Miletos kolonisi olarak, Çanakkale Boğazı'nda Naru/Nağara Burnu'nun doğusunda kurulmuştur.² Sestos antik kenti ile (bugünkü Bigalı Kalesi) karşılıklı olarak boğazın dar bir alanına inşâ edilmesi³ Abydos'un stratejik önemini artırmıştır. Abydos, Antik Çağ'da yaşandığı söylenen Leandros ile rahibe Hero arasındaki trajik aşk hikâyesi ile de hafızalarda farklı bir yer edinmiştir.⁴ Tarihte oldukça önemli olaylara şahitlik eden Abydos, ayrıca Marmara Denizi'ne⁵ ve Çanakkale Boğazı'na da isim olarak verilmiştir.⁶

Bu stratejik şehir, tarihte önemli bir geçiş güzergâhı olarak bizlere bazı mühim bilgiler sunar. Bu hareketli bölgede Fenikelilerin yaşadıkları da bilinmektedir. Onlara ait Abydos harabelerindeki I. Seti Tapınağı'nda yer alan kitabeler, 1885 yılında Fransız şarkiyatçı Joseph N. Derenbourg (ö. 1895) tarafından tercüme edilerek bu gerçek ortaya konulmuştur.⁷

Abydos'un İlk Çağ'da oynadığı rol, oldukça hareketli olaylarla ve savaşlarla süslenmiştir. Bu dönemlerde Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı'ndan çok daha fazla değer taşımış, bunun nedeni de İlk Çağ medeniyetlerinde antik şehirlerin Çanakkale Boğazı civarında ve Ege adalarında kurulması olarak kendisini göstermiştir.

Rastladığımız ilk bilgiler Pers İmparatorluğu'nun bölgeye yaptığı seferler esnasında karşımıza çıkar. MÖ. 513'te Pers Kralı Büyük Darius (MÖ. 522-486), İskit seferine çıkmış ve Çanakkale Boğazı'ndan geçerken de efsanevî *Ölümsüzler Birliği*'nin eski generali olarak Abydos'u ele geçirmiş, geçici bir süre burasını işgal etmiştir.⁸

Bir başka Pers Kralı I. Serhas/Kserkses (MÖ. 486-465), Abydos civarında farklı uygulamalarla hatırlanmıştır. Ahemeniş İmparatoru, MÖ. 480 yılında Yunanistan seferine çıktığında, oldukça kalabalık olan ordusunu Gelibolu'ya geçirmek için Abydos ile Sestos şehirleri arasına gemilerden bir köprü kurdurmuş, gerekli olan malzemeyi de Abydos ormanlarından temin etmiştir.⁹

Perslerin ilgi alanından çıkan bölge, daha sonra Sparta ile Atina mücadelelerinde rol oynamıştır. MÖ. 447'den sonra Atinalılar ile Spartalılar arasında yapılan Poloponnes savaşlarında (431-404) Abydos bir müddet Spartalılar tarafından işgal edilerek Spartaya bağlı

¹ Şerif Korkmaz, "Lapseki Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16/24 (2018), 289-320.

² Mogens Herman Hansen-Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 993.

³ Abydos ile Sestos arası 1950 metredir. Bk. Metin Tuncel, "Çanakkale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/197-199.

⁴ Bk. Neil Hopkinson, "Hero and Leander", *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

⁵ Şerif el-İdrîsî, *Nüzhëtü'l-Müştâk fi'htirâki'l-âfâk*, *La Geographie d'Edrisi*, çev. Pierre-Amedee Jaubert (Paris: Philo Press, 1975), 2/135, 384.

⁶ William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 124.

⁷ Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye ve'l-muarrebe* (Kahire: Matbaatü's-Serkîs, 1930), 2/1594.

⁸ G. E. Bean, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, ed. Richard Stillwell, (Princeton: Princeton University Press, 1976), 5; Hansen-Nielsen, *An Inventory of Archaic*, 1003.

⁹ Georgios A. Leveniotis, *Abydos of Hellespont and Its Region* (Thessaloniki: Vantias, 2017), 4; Barry S. Strauss, *The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece - and Western Civilization* (New York: Simon & Schuster, 2004), 36.

bir eyalete dönüştürülmüştür. Şehrin Sparta'ya bağlanmasını sağlayan ise Çanakkale Boğazı'nda Atina ve müttefiklerinin donanmasını MÖ. 411'de mağlup eden Spartalı kumandan Lysandros (ö. MÖ. 395) olmuştur.¹⁰

Abydos'un ağırladığı hükümdarlar ve imparatorlar kervanına, Büyük İskender de dâhil olmuştur. MÖ. Mayıs 334'te Çanakkale Boğazı'nı geçerek meşhur Asya seferine çıkan Makedonya Kralı'nın yolu, Abydos'a da uğramıştır.¹¹ MÖ. 191 yılından itibaren Abydos ve Çanakkale Boğazı'na Romalılar hâkim olmuşlardır. Çanakkale kıyılarında üstünlük sağlayarak boğaz ticaretini de denetimleri altına alan Romalılar, özellikle Bizans İmparatorluğu'nun kurulması ile IV. yüzyıldan itibaren Abydos'u önemli bir geçiş noktası ve gümrük merkezi olarak kullanmaya başlamışlardır. Boğazın bu en dar bölgesine en çok önem veren ise Bizans İmparatoru I. Iustinianos (527-565) olmuştur. Abydos ve karşısındaki Sestos'a özel bir değer atfeden İmparator, hem gümrük vergilerini daha düzenli toplamak hem de Boğaz emniyetini sağlamak için Abydos'un karşısına muhkem bir kale yaptırmıştır.¹²

İmparator I. Iustinianos'un yaptırdığı bu tahkimat, VII ve VIII. yüzyıllardaki Arap akınlarını önleyememiştir. 668 ve 672 yıllarında iki Emevî ordusu, Çanakkale'yi geçerek İstanbul önlerine ulaşmıştır. Bu esnada, Arap fatihlerin Çanakkale Boğazı'nı geçişlerine İmparator IV. Konstantinos (668-685) engel olamamıştır. VIII. yüzyıldaki Emevi kumandanı Mesleme b. Abdülmelik (ö. 739?) ise 717-718'de üçüncü kez bölgeye gelmiş, karayolu ile geldiği Abydos'tan Boğaz'ın karşısına geçmiştir.¹³ Bu askerî harekât diğerlerinden daha kalıcı olmuş,

¹⁰ H. D. Westlake, "Abydos and Byzantium: The Sources for Two Episodes in the Ionian War", *Museum Helveticum*, Schwabe AG Verlag, 42 (1985), 313-327; Donald Kagan, *The Fall of the Athenian Empire* (N.Y: Cornell University Press, 2013), 102; William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* (Boston: Little, Brown and Co., 1867), 861.

¹¹ James R. Ashley, *The Macedonian Empire: The Era of Warfare Under Philip II and Alexander the Great, 359-323* (London: Paperback, 2004), 187; Sviatoslav Dmitriev, *The Greek Slogan of Freedom and Early Roman Politics in Greece* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 429.

¹² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 119-120; A. Gförer, "Kaiser justinian I.", *Byzantinische Geschichten* (Graz: Ostgotenherrschaft, 1873) 2/315- 401.

¹³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 1/292, 302-306; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 8/359; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Târîhu't-Taberî) (Beyrut: Dâru't-Turâs 1387), 6/426-429; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b. y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/241; 15/292; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 6/162; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 6/269-271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997), 4/7-13; İbnü'l-Adîm, *Buġyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/232-233; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 6/157; İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dimaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 6/110; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.), 1/198-200; Ebü'l-Fidâ, *el-Yevâkît ve'd-Darb fî Târih-i Haleb* (b.y.: y.y., ts.), 1/5-7; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 21/311-312; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah et-Türkî, I-XXI (b.y., Dâru Hicr, 1418/1997), 12/418-422; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 3/166-167; İbn Taġrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr: M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 1/212-216; Sıbt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-Zehab fî Târih-i Haleb* (Halep: Dâru'l-Kalem, 1417), 1/100, 119; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 9/410; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 299-300; Philip K. Hitti, *History of Syria: Including Lebanon and Palestine* (London: Macmillan, 1951), 446; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, çev. Hurry Turtledove (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982), 88; Edward Gibbon, *The Decline and Fall of Roman Empire* (London: J. M. Dent & Company, 1962), 1/390; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 218.

Mesleme'nin Abydos'ta yaptırdığı bir mescit, o günlere tanıklık etmiştir.¹⁴

İmparatoriçe Irene zamanında (780-802) Abydos gümrüğünün de içinde yer aldığı iktisadî kolaylıklar ve vergi muafiyetleri, Bizans maliyesini ciddi sıkıntılara düşürmüştür. İmparatoriçe'nin halkın ve ruhanîlerin desteğini almak için İstanbul ve Hieros limanları yanında, Abydos'tan tahsil edilen ithalat ve ihracat vergilerini düşürmesi, Bizans iktisadiyatını büyük ölçüde sarsmıştır.¹⁵ Bu dönem aynı zamanda Irene'nin Abbasilerin güçlü hükümdarı Hârûnürreşîd'e (786-809) itaat arz ettiği bir zaman dilimi olarak hafızalarda yer edinmiştir.¹⁶ Abydos'tan vergi mükellefiyetinin kaldırılma uygulaması, İmparator I. Nikephoros (802-811) tarafından sonlandırılarak yeni vergi yükümlülükleri getirilmiştir.¹⁷

Abydos, 1095'te Papa tarafından yapılan Haçlı Seferi çağrısından önce, daha büyük olaylar ve hâkimiyet mücadeleleri ile yeniden sarsılacak ve Orta Çağ'da yaşanan önemli olaylara tanıklık edecektir. Bu makalemizde Bizans ile Çaka Bey mücadelesinden yola çıkılarak Anadolu Selçuklularının da bu olaylara dâhil olma süreci incelenecektir. Ayrıca bu önemli şehrin, Haçlı seferleri esnasında nasıl bir geçiş noktası olduğu üzerinde durularak seferler, Abydos üzerinden aktarılıp tahlil edilmeye çalışılacaktır. Tüm bunların yanında İtalyan şehir devletlerinin Bizans'la ve kendi aralarındaki rekabet mücadeleleri, Abydos üzerinden ele alınmaya gayret edilecektir.

1. Çaka Bey, I. Kılıcarşlan ve Aleksios Komnenos

Abydos, Haçlı Seferleri'nin hemen arefesinde Bizans-Çaka Bey ve I. Kılıcarşlan arasında yaşanan olaylarla gündeme gelmiştir. İlk Türk denizcisi kabul edilen Çaka Bey İzmir ve Ege adalarında Bizans'a zor anlar yaşatırken,¹⁸ Tanrıvermiş isimli Türk beyi de Efes'te denizden Bizans'ı sıkıştırıyordu.¹⁹ Bu dönemde Efes/Selçuk dediğimiz şehir, Roma Dönemi'nden beri bir kanal sayesinde denizle bağlantısı olduğu için deniz kıyısı sayılıyordu. XV. yüzyıl arşivlerinde Gelibolu'da olduğu belirtilen Hacı Tanrıvermiş Mahallesi²⁰ bu yiğit Türk denizcisinin bölgedeki hatırasının uzun müddet devam ettiğini gösterir.

Peçenek tehlikesinden Kumanlar sayesinde kurtulan İmparator Aleksios Komnenos (1081-1118), bundan sonra Adiriyatik'teki sorunlar ve Trabzon'daki valisinden kaynaklanan müşkülleri halletmişti.²¹ Daha sonra ise dikkatini İstanbul'u dahi tehdit eder hale gelen bir başka rakibi, Çaka Bey üzerine yoğunlaştırmıştı. Çaka, oluşturduğu donanması ile Ege adalarını kontrolü altına almaya devam ediyor ve Bizans topraklarında adım adım ilerliyordu. Nihâî amacının İstanbul'u ele geçirerek, Bizans tahtına oturmak olduğu artık çok iyi anlaşılmıştı. Bunun için İmparator, Çaka'ya karşı bir harekâta girişmek için hazırlıklara başladı; Draç'tan kayınbiraderi Ioannes Doukas'ı çağırarak onu donanmasına başkumandan yaptı. Ioannes karayolu ile Çaka'ya karşı harekete geçerken, amirali Konstantinos Dalassenos da deniz yolu ile

¹⁴ Ebû Bekir Ahmed İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1967), 145; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/374; Casim Avcı, "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri", *2005-2006 Fatih Sempozyumları I-II Tebliğler* (İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2007), 108-115.

¹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 169.

¹⁶ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1970), 39-44; "The Defence of Byzantine Anatolia During the Reign of Irene (780-802)", *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. Stephen Mitchell (1983), 219-236; Nadir Karakuş, "Abbasî Halîfesi ve Frenk Hükümdarı Büyük Karl İlişkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/32, (2017), 463 - 486.

¹⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 175.

¹⁸ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arşlan* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 6-7.

¹⁹ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 336.

²⁰ Feridun Emecen, "Gelibolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/1-6.

²¹ Ferdinand Chalandon, *Les Comnenes* (Paris: Picard, 1900), 1/132-136.

Midilli'ye doğru yola çıkmıştı.²² Ioannes Doukas, Midilli'ye gelince yaptırdığı ahşap kulelerle, adayı savunan Çaka'nın kardeşi Yalvaç'a²³ karşı saldırıya geçti. Durumu öğrenen Çaka Bey de İzmir'den gelerek Bizans ordusu ile çetin bir savaşa girdi.²⁴ Üç ay devam eden bu muharebelerde iki taraf da, azim ve kararlılık göstermişlerdi. Bizans'ın bu kadar uzun süre başarılı olamaması gün doğuşunda taarruz yapması idi. Ertesi gün öğleden sonra güneş ışınlarının Çaka'nın ordusunu rahatsız etmesi yetmezmiş gibi bir de buna esen rüzgârın getirdiği toz bulutları eklenince, Bizans askeri galip geldi.²⁵

Şekil 1: Çaka Bey'in Hâkimiyet Sahası ve Abydos'un Boğaz'daki Konumu

Kaynak: Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/187.

Bizans karşısında tutunamayacağını anlayan Çaka Bey, İmparator Aleksios'a sulh teklif etti. Anlaşmanın güven içinde olması için her iki taraf iki adet ileri gelen kumandanını rehin bırakırken, Çaka Bey Midilli halkına bir zarar vermeden burayı boşaltmaya, İmparator da

²² Akdes Nimet Kurat, *Çaka, Orta Zamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hâkimi* (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1936), 39-41.

²³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 93'te bu isim Galabaç olarak verilir.

²⁴ Charles M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh/Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), 1-25.

²⁵ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 263-265.

İzmir'e varıncaya kadar Bizans donanmasının Çaka'ya güvenli geçiş sağlayacağına dair söz verdi. Ancak her şey planlandığı gibi gitmedi; Bizans donanması bu sırada Konstantinos Dalassenos'un kumandasında Midilli önlerine gelince, Çaka'nın Midilli halkını da gemilerine bindirdiği gerekçe gösterilerek bir saldırı başlatıldı. Bizans donanması Çaka'nın gemilerinin bir kısmını zaptederken, Doukas da karadan Çaka'nın henüz demir almamış gemilerine ani bir baskın vererek bu gemileri ve içindeki forsalari ele geçirmeyi başardı.²⁶ Çaka Bey, daha hızlı giden hafif gemisi ile gizlice kimseyi kuşkulandırmadan Bizans donanmasının arasından geçip canını kurtarabilmişti. Daha önce kendi öngörüsü ile ihtiyaten bir buruna yerleştirdiği askerleri ile de buluşarak buradan İzmir'e ulaşmayı başarmıştı. Yıllarca Bizans sarayında yaşayan Çaka Bey, onların ne yapacaklarını ve nasıl tuzaklar kurabileceklerini bildiği için bu kumpastan kurtulmayı başarmıştı. Bizanslılar ise Midilli'ye iyice yerleştikten sonra, Çaka'nın daha önce ele geçirdiği Sisam'ı da geri almışlardı.²⁷

İzmir'e ulaşmayı başaran Çaka Bey, başına gelenlerden asla bir yılgınlık göstermeden yeni bir donanma inşa etmeye başladı. Durumu öğrenen Aleksios, bu kez Çaka'yı tamamen ortadan kaldırmak için büyük bir donanmanın başında Konstantinos Dalassenos'u onun üzerine gönderdi. Bununla yetinmeyen İmparator, Çaka'nın kızı ile evli olan Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşlan'a (1092-1107) da bir mektup yazdı. İmparator Aleksios mektubunda Çaka'nın Bizans'a karşı silahlanıp, kendisine "Basileus" dedirtmesine rağmen, bunu bir aldatmaca olarak yaptığını ve gerçek amacının İznik'teki Selçuklu tahtı olduğunu söyleyerek, Kılıcarşlan'ı Çaka'ya karşı kışkırttı. İmparator, kendisinin Çaka'yı sınırından kovmaya muktedir olduğunu, asıl Sultan'ın ona karşı uyanık ve tetikte olması gerektiğini ifade ediyordu. Mektubunun sonunda da barışla veya savaşla mutlaka Çaka'yı kendi buyruğuna alması gerektiğini hatırlatıyordu.²⁸

İmparator bu faaliyetleri yaparken Çaka da boş durmuyordu. Karadan geldiği ordusu ile 1095'te Çanakkale Boğazi'nin ticaret limanı Abydos'u kuşatmıştı. Çaka Bey'in donanması Bizans tarafından ele geçirildiği için karadan saldırıya geçmişti. Bizans Amirali Dalassenos, beraberindeki ordusu ile Abydos'a doğru yola çıkmıştı. İmparator'un kışkırtıcı mektubundan etkilenen Kılıcarşlan da ordusu ile hareket ederek Abydos'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Çanakkale havalisini kendisine ait sayan I. Kılıcarşlan, Çaka'nın Çanakkale Boğazi'nin gümrük merkezi Abydos'u kuşatmasından rahatsız olmuştu.²⁹ Dolayısı ile Çaka Bey'in Abydos'ta öldürülmesinde İmparator'un kışkırtmaları yanında siyasî ve iktisadî nedenlerin de etkin olduğu sonucuna ulaşıyoruz. Öte yandan, İmparator'un deniz gücü olmayan Kılıcarşlan'ı kendisine daha kolay bir lokma olarak görmesi de muhtemeldir.

Bu olayları bizlere anlatan dönem yazarı Anna Komnena (ö. 1153), I. Kılıcarşlan'ın kendi kayınbabasına karşı savaşa çıkmasını tüm barbarlar gibi kıyım yapmaya ve savaşmaya olan hevesine bağlayarak yüzeysel nedenler üzerinde durur. Donanması olmayan ve askeri de Kılıcarşlan'ın Türkmen birlikleri ile savaşmaya güç yetiremeyecek olan Çaka, çareyi Kılıcarşlan ile bir görüşme yapmakta buldu. İmparator'un entrikalarından habersiz olan Çaka, Kılıcarşlan'ın ordugâhında damadı tarafından hoş karşılandı. I. Kılıcarşlan, birlikte sofraya oturdukları zaman da Çaka'ya bol bol içki içirmeye gayret etti.³⁰ Kayınbabasının yeterince sarhoş olduğuna inanınca da, kılıcını çekerek onun böğrüne sapladı. Çaka cansız yere serilirken,

²⁶ Elisabeth Malamut, "Can We Refer to a Concerted Action among Caryces, Rapsomates and the Emir Tzachas between A.D. 1091 and 1093?", *Byzantion* 70 (2000), 122-134.

²⁷ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 267-68.

²⁸ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 270; Kurat, *Çaka*, 50.

²⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 93.

³⁰ Kurat, *Çaka*, 53.

Bizans baş edemediği bir düşmandan kurtuluyor, Kılıcarıslan ise Bizans ile bir barış anlaşması yaparak kendi topraklarına çekiliyordu.³¹

2. Çaka Bey ve I. Kılıcarıslan Sonrası

Sultan I. Kılıcarıslan'ın 1107'deki vefatından sonra Anadolu Selçukluları'nın Çanakkale Boğazı ve Abydos'a olan ilgilerinin devam ettiğini görüyoruz. I. Kılıcarıslan'ın oğlu Sultan Melikşâh/Şâhinşâh döneminde (1110-1116) Selçuklu-Bizans çatışmaları çerçevesinde Selçuklu emîrleri Muhammed ve Monolog, Bursa ve Ulubat üzerinden Çanakkale yöresine kadar ulaşmışlardı.³² Selçuklu süvarileri, Çanakkale Boğazı'nın zengin gümrük binaları ile Abydos'u baskına uğratmış, zengin ganimetlerle geri dönmüşlerdi. Ancak Kütahya yakınlarında Bizans kuvvetlerince pusuya düşürülerek elde ettikleri kazanımları bırakmak zorunda kalmışlardı.³³

Abydos, hükümdarlar arasındaki mücadeleler yanı sıra kumandanlar arasında da rekabet ve savaşa neden olmuştu. İmparator Aleksios, 1107'de Norman Bohemond'un kendisine karşı Draç üzerine yaptığı saldırıyı bertaraf ettikten sonra, yeniden İzmit yöresine akında bulunan Anadolu Selçukluları'na yönelmişti. Bu sırada Eumathios Philokales adlı subayı kendisinden Antalya valiliğini istiyordu. İmparator da bu gözü pek subayın isteğini kabul etmişti. Eumathios, Abydos'dan Edremit'e geçmiş, Çaka Bey'in yıktığı bu kenti yeniden imar edip, buraya eski sakinlerini tekrar yerleştirmişti. Bundan sonra da Türkler üzerine yürüyerek karşılaştığı Türkmenleri gafil avlayıp öldürmüş, daha sonra da şiddette sınır tanımayarak onların yeni doğmuş bebeklerini kaynar su kazanlarına atıp haşlamıştı. İntikam almak isteyen Selçuklu Türkleri, Hasan adlı kumandanları ile Alaşehir'deki Bizanslıları kuşattılar. Kaleden ciddi bir mukavemet görmeyince, ordularını bölerek bir kısmını Bergama ve Kemalpaşa'ya gönderdiler. Bunun üzerine Türklerin güçlerini böldüklerini gören Bizanslılar onların arkasından giderek Selçukluları bozguna uğrattılar. Bundan sonra da Bizanslılar, Alaşehir'e dönerek şehir surlarının arkasında kendilerini güven altına aldılar.³⁴

1113'te Abydos civarında yaşanan olaylar, Boğaz sularını yeniden ısındırdı. İtalyan deniz korsanlarını bertaraf eden Bizans, Küçük Menderes'ten geçerek Beydağı'na gelen Selçukluları, kumandanları Konstantinos Gabras vasıtası ile yenmiş ve Selçuklular barış talebinde bulunmuştu. İmparator da bu talebi kabul ederek Selçuklular ile barış yapmıştı.³⁵ Ancak Türk akınları durmak bilmiyordu ve bu kez de 50.000 kişilik bir ordu yeniden 1113'de Bizans arazisinde görülünce, İstanbul'da bulunan Aleksios Boğaz'ı geçerek onlara karşı çıkmıştı. Bu sırada Selçuklular, Haçlıların gelmesiyle 19 Haziran 1097'de Bizans'a kaptırdıkları İznik'e³⁶ saldırmışlardı. İznik önlerinde gruplara ayrılan Türkler Bursa çevresine yayılmışlar, bunlardan bir grup Kapıdağı Yarımadası'ndaki Erdek civarındaki Kyzikos'u ele geçirmişlerdi. Daha sonra, Manyas-Susurluk arasını itaat altına alarak buradan zengin ganimetler ve pek çok esir

³¹ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 271.

³² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 154-155; Tuncel, "Çanakkale", 8/197-199.

³³ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 2/114.

³⁴ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 441-43.

³⁵ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 452.

³⁶ İznik'in Selçuklular tarafından Bizans'a teslim edilmesi olayı ile ilgili olarak bk. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington (Farnham: Ashgate Publishing, 2013), 1/58-72; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, (New York: Columbia University Press, 1943), 1/151-173; Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. F. Rita Ryan (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 79-80; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 190; Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 336; Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. Işın Demirkent (Ankara: TTK Yayınları, 2001), 6; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1/137-138; Paul M. Cobb, *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 122-123; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 72-74;

almışlardı. Ardından da kayda değer bir Bizans direnişi olmadığı için Çanakkale Boğazı kıyısındaki Abydos'dan Edremit ve Kırkağaç taraflarına yayılmışlardı. Üstelik Bizans'ın İznik valisi Kamytzes, Selçuklularla girdiği savaşta yenilmiş ve kendisi de esir edilmişti. Ancak daha sonra Aleksios'un ordusu da Uludağ'a yakın bir ovadaki sazlıklarda toplanan Karmeli Türklerine bir baskın vererek onlardan pek çok esir almıştı.³⁷

3. Haçlı Seferlerinde Abydos

1144 yılında İmâdüddin Zengî'nin (1127-1146) Urfa'yı Haçlılardan geri alması Doğu'daki Haçlıları büyük bir korku içine düşürmüştü.³⁸ Bu olay Batı'da da büyük bir yankı bulmuş, Doğudan gelen elçiler, Papa III. Eugenius'a (1145-1153) yeni bir Haçlı seferi çağrısı yapması ricasında bulunmuşlardı. Fransa'dan sefere katılımlar, Kral VII. Louis'nin (1137-1180) gayretleri ve başrahip Bernard de Clairvaux'un ateşli vaazları ile istenen başarıya ulaşabilmişti. Cluny manastırı başrahipi Pierre gibi diğer ruhanîler de ellerinden geleni yapmışlar ve sefere katılımları arttırmışlardı. Bir müddet sonra da Alman Kralı III. Konrad (1138-1152) ve diğer Haçlı soyluları sefere katılmaya karar vermişlerdi.³⁹ Sefere katılanlar arasında VII. Louis'nin eşi ve geleceğin İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard'ın annesi olan Aquitanyalı Eleanore (ö. 1204) gibi soylu hanımların olması ise bu sefere ayrı bir hava katıyordu.⁴⁰

İkinci Haçlı Seferi için Kudüs'e doğru ilk yola çıkan, Alman Haçlıları olmuştu. Geçtikleri yerleri yakıp yıkarak ilerliyorlar, çevreye zarar veriyorlardı. Durumdan rahatsız olan Bizans İmparatoru Manuel Komnenos (1143-1180), 10 Eylül 1147'de İstanbul önlerine gelmeden önce Haçlılara haber göndererek, İstanbul yerine Çanakkale Boğazı'ndan geçmelerini istedi. Fakat Alman Kralı III. Konrad, buna razı olmayarak İstanbul Boğazı'ndan Anadolu'ya geçmekte ısrar ediyordu. Manuel ile III. Konrad, Sicilya Kralı II. Roger'e (1130-1154) karşı besledikleri ortak nefretten dolayı birbirlerine yıllardır yakınlık duyuyorlardı. Üstelik Manuel, Konrad'ın baldızı

³⁷ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, 459-460; Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 2014), 21-22.

³⁸ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, 297-298; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ö. Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yayınları, 1950), 2/378-380; İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, çev. Ahmet Savran (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992), 68, 74; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 361; Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert (İstanbul: Kitabevi, 2012), 128-129; İbnü'l-Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 156-159; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/39; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/131-133; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/324-325; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (b.y., y.y., ts.), 1/126-128; İbn Vâsîl, *Müferrücu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957), 1/29-31; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/105-106.

³⁹ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/164; Otto van Freising, *The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising and his Continuator*, çev. C. C. Mierow (New York: Columbia University Press, 1953), 1/38-76; Armand Hoog, *Dominique Par Eugene Fromentin de Cluny a Paris* (Paris: Edition de Cluny, 1937), 48 vd.; Stanley Lane-Pool, *Saladin and the Fall of the Jerusalem* (London: Independently Published, 1898), 47-50; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, 215-217; Jeffrey Ashcroft, "Konrad's Rolandslied, Henry the Lion, and the Northern Crusade", *Forum for Modern Language Studies* 22 (1986), 184-208; Giles Constable, "The Second Crusade as Seen by Contemporaries", *Traditio* 9 (1953), 213-279; Jonathan P. Phillips, *The Second Crusade: Extending the Borders of Christianity* (New Haven: Yale University Press, 2007), 29 vd.; Hiestand, Rudolf, "Kaiser' Konrad III., der zweite Kreuzzug und ein verlorenes Diplom für den Berg Thabor", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 35 (1979), 82-126.

⁴⁰ Karen Armstrong, *Holy War, The Crusades and Their Impact on Today's World* (New York: Anchor Books, 2011), 214-216; Malcolm Barber, *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006), 53-54; Odo de Deuil, *The Journey of Louis VII to the East*, nşr. çev. V. G. Berry (New York: Columbia University Press, 1948), 89-96; Jane Martindale, "Eleanor of Aquitaine", *Richard Coeur de Lion in History and Myth*, ed. Janet Nelson (London: King's College London Centre for Late Antique and Medieval Studies, 1992), 17-50; *Eleanor of Aquitaine, Lord and Lady*, ed. Bonnie Wheeler-John Carmi Parsons (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 47 vd.

Bertha von Sulzbach⁴¹ ile evli olduğu için aralarında bir akrabalık bağı da vardı.⁴² Bu yakınlığa rağmen Balkanlardaki Bizans topraklarında Almanların yaptıkları taşkınlıklar, iki dost tarafı karşı karşıya getirmişti. Edirne’de bir manastırda misafir edilen Alman soylusu, Rumlar tarafından öldürülüp malları yağmalanınca Konrad’ın yeğeni ve geleceğin Kutsal Roma Cermen İmparatoru olacak olan Friedrich Barbarossa (1152-1190) Bizanslılara saldırmıştı. Bu taşkınlıkları sona erdiren ise Manuel’in Türk asıllı komutanı Porsuk olmuş, pek çok Alman Haçlısı öldürüldüğü gibi Friedrich de geri püskürtülmüştü. Bundan sonra “Opus” diye de anılan Andronikos adlı Bizans elçisi, Haçlılar nezdinde bir anlaşma sağlayamamış, Almanları Çanakkale Boğazı’ndan gemilerle Abydos’a geçmeye razı edememişti. Almanlar, daha önce aldıkları yenilgilerden hiç etkilenmemiş gibi hayvan sürülerine ve karşı koyan Bizanslılara acımasızca saldırmışlardı. Bu taşkınlıklar üzerine de İmparator Manuel bir taraftan Alman Haçlılarının hareketlerini izletmiş, diğer taraftan da şehrin surlarına ve geçiş noktalarına askerlerini yerleştirmeyi ihmal etmemişti. Alman Haçlılarına karşı da yine en güvendiği adamı Türk asıllı Porsuk ve birçok savaşta ün kazanmış Basileos görevlendirilmişlerdi. Alınan önlemlere rağmen Manuel, Almanlara karşı açık bir saldırıya müsaade etmemiş ve beklemede kalınmasını istemişti. Alman Haçlıları Çatalca’ya gelip burada karargâh kurduklarında, çıkan şiddetli fırtına ve yağış onları zor durumda bırakmıştı. Karargâhlarını sel basmış, şiddetli yağış ordunun büyük bir kısmını, atları, silahları ve çadırları sürükleyerek denize; Marmara’ya doğru itmişti. Bu duruma üzülen Manuel de Konrad’ı yanına davet ederek ona geçmiş olsun dilemişti.⁴³ Böylece Alman Haçlılarına, Abydos’a geçmemek oldukça pahalya mâl olmuştu.

Abydos, Mısır’da yeni hâkimiyet kuran Selahaddin Eyyûbî’ye karşı 1169’da Bizans ve Haçlıların düzenledikleri başarısız saldırı girişimi⁴⁴ esnasında da kendisinden bahsettirmiştir. Kudüs Haçlı Kralı Amaury’nin (1163-1174) talebi üzerine İmparator Manuel, Mısır üzerine bir donanma göndermişti. *Megas duks* unvanlı amiral Andronikos Konstostephanos kumandasındaki iki yüz gemiden oluşan Bizans donanması, 10 Temmuz 1169’da Abydos kıyılarından geçerek Ege Denizi’ne açılmıştı.⁴⁵

Abydos, yukarıdaki olaydan yaklaşık otuz beş sene sonra sıra dışı bir başka Haçlı seferi ile gündeme gelmişti. Dördüncü Haçlı Seferi için Bizans üzerine bir sefer düzenleyen Lâtinler, Venedik gemileri ile Mısır’a yapacakları seferin yönünü İstanbul’a çevirmişlerdi.⁴⁶ Korfu’dan denize açılarak bölgeye gelen Haçlılar, 1203’te Abydos’a geldikleri zaman, halk tarafından geçmişin acı tecrübeleriyle iyi karşılanmışlardı. Bu sırada beraberlerinde Marsilyalı denizciler

⁴¹ Bu hanım, Bizans sarayında İmparatoriçe Irene olarak bilinir.

⁴² Ioannes Kinnamos, *Historia*, 58-59; John B. Freed, *Frederick Barbarossa: The Prince and the Myth*, (London: Yale University Press, 2016), 48; Natasha R. Hodgson, *Women, Crusading and the Holy Land in Historical Narrative* (Nottingham: The Boydell Press, 2007), 88.

⁴³ Ioannes Kinnamos, *Historia*, 58-59; Niketas Khoniates, *Historia*, *Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 67.

⁴⁴ İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-Taleb*, 5/2302; William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/344-345; Ioannes Kinnamos, *Historia*, 199; İbn Haldun, *İber*, 4/90; Makrizî, *es-Sülûk li Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997), 1/150; Nadir Karakuş, *Nureddin Zengî* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 57-58; Hans Eberhard Mayer, “The Beginnings of King Amalric of Jerusalem”, *The Horns of Hattin*, ed. Benjamin Z. Kedar (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, 1992), 121-135.

⁴⁵ Niketas Khoniates, *Historia*, 111-112.

⁴⁶ Alfred J. Andrea, “Adam of Perseigne and the Fourth Crusade”, *Cîteaux* 36 (1985), 21-37; Michael Angold, “The Road to 1204: The Byzantine Background to the Fourth Crusade”, *Journal of Medieval History* 25 (1999), 257-278; Thomas F. Madden, “Vows and Contracts in the Fourth Crusade: The Treaty of Zara and the Attack on Constantinople in 1204”, *International History Review* 15 (1993), 441-468; John H. Pryor, “The Venetian Fleet for the Fourth Crusade and the Diversion of the Crusade to Constantinople”, *The Experience of Crusading, Western Approaches*, ed. Marcus Bull-Norman Housley (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 103-123; Raymond H. Schmandt, “The Fourth Crusade and the JustWar Theory”, *Catholic Historical Review* 61 (1975), 191-221.

olduğu gibi Bonifaco de Monferrand, Baudouin de Flandre gibi Haçlı kontları da onlara kumanda ediyorlardı. Adı geçen Haçlı soyluları, Abydosluların itaatlerinden oldukça memnun kaldıkları için onların tek meteliklerinin dahi yağmalanmamasını sağlayacak önlemler almışlardı. Bu olayları bizlere nakleden Villerhardouin'in Abydos'u tanımlarken Boğaz'ın Türkiye tarafında olduğunu belirtmesi oldukça dikkat çekicidir.⁴⁷ Bu husus da 1176'da kazanılan Miryakefalon Zaferi'nden⁴⁸ sonra Anadolu'ya Türkiye denmeye başlanması tezini oldukça güçlendirir.

Alınan bu önlemlerle Çanakkale, yaklaşık on yıl önce olduğu gibi büyük bir yağmadan da kurtulmuştu. 1204 yılında Bizans'ta bir Haçlı Lâtin Devleti kurulunca,⁴⁹ Çanakkale boğazının iki sahili Lâtin İmparatoru I. Baudouin'in hissesine düşmüş, Abydos ve karşı yakasındaki Gelibolu ise Venedik'e bırakılmıştı.⁵⁰

4. İtalyan Şehir Cumhuriyetleri ve Bizans'ın Abydos Mücadelesi

Bu kadar önemli konumda olan Abydos'a İtalyan denizci devletlerinin bigâne kalması düşünülemezdi. Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos (1118-1143) 1122 yılında Venediklileri İstanbul'dan sürüp çıkarmıştı. Bu sürgüne kızan Venedikliler de hazırladıkları filo ile Sakız'ı alıp, ünlü Rodos ve Midilli adalarını tahrip etmişlerdi. Bir yıl sonra da 1124'te Filistin sahillerinde boy göstererek Haçlılarla birlikte Fatımîlere ait Sûr (Tyre) şehrini ele geçirmişlerdi.⁵¹ Bu gelişmelerden yılan İmparator Ioannes de onlara 1126 yılında tekrar eski haklarını iade etmek zorunda kalmış, bu ise onların daha çok şımarmalarına neden olmuştu.⁵²

Yeniden kazandıkları ticarî imtiyazlarla iyice şımaran Venedikliler, şimdi İmparator'a yakın soylu kimseleri dahi aşağılıyor, kendilerine Bizanslı eşler alarak, görkemli saraylarda ikâmet ediyorlardı. Bu durum İmparator Manuel zamanında da artarak devam etmiş ve nihayet 1170 yılında başka olayların patlak vermesi ile daha da dayanılmaz bir hal almıştı. 1170 yılında Cenevizlilere karşı ayaklanan Venedikliler, onların evlerini temellerine kadar yıkarak büyük zarara neden olmuşlardı. Manuel de onları adalet mahkemesine çağırarak Cenevizlilerin zararlarını karşılama ve evlerini yeniden yaptırımalarını istemişti. Venedikliler buna olumsuz cevap verip, Manuel'e kafa tutunca da her şey bir anda değişmişti. Manuel'e daha önce babası Ioannes zamanında Ege adalarında yaptıkları tahribatı hatırlatan Venedikliler, tüm öfkeyi üzerlerine çekmişler ve Manuel'in emri ile Mart 1171'de tüm Bizans topraklarında tutuklanarak zindanlara atılmışlardı. Çaresiz kalan Venedikliler, birbirlerini teminat olarak gösterdikten sonra birer birer zindanlardan kurtulmuşlardı. Bunlardan birisi olan zengin bir Venedikli, pek çok para karşılığında Bizans'a, daha önce İstanbul limanında görülmedik oldukça büyük bir gemi satmıştı. Üstelik bu uyanık Venedikli, İmparator Manuel tarafından geminin

⁴⁷ Geoffroi de Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 63-64.

⁴⁸ Bk. Niketas Khoniates, *Historia*, 123-129. Niketas, Miryakefalon'un "bin kelle" anlamına geldiğini belirtir.

⁴⁹ Peter Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500* (London: Longman, 1995), 38 vd.; Denos J. Geneakoplos, "Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration, The Battle of Pelagonia", *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1956), 101-141; Robert L. Wolff, "Baldwin of Flanders and Hainaut, First Latin Emperor of Constantinople: His Life, Death and Resurrection, 1172-1225", *Speculum* 27 (1955), 281-322; Benjamin Hendrickx, "Constantinople, Latin Empire of", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 279-285.

⁵⁰ Geoffroi de Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, 107-109; Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003), 125-138; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 265; V. A. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 212; Donald E. Queller-Gerald W. Day, "Some Arguments in Defense of the Venetians on the Fourth Crusade", *American Historical Review* 81 (1976), 717-737.

⁵¹ İbnü'l-Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 85-86; William of Tyre, *A History of Deeds*, 1/550-555; Abu'l-Farac, *Târih*, 2/359-360; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 26.

⁵² Ioannes Kinnamos, *Historia*, 200-201.

bakımı ile de görevlendirilmişti. Bu görevi bir fırsat bilen Venedikli de diğer hemşehrileri ile anlaşarak bir gece bu gemi ile kendi ülkelerine doğru kaçmaya başladılar. Onların kaçışları, Bizans makamları tarafından anlaşılınca da peşlerine düşülerek Venediklileri Abydos Boğazı'nda yakaladılar. Bizanslılar, bu büyük gemiyi Venediklilere kaptırmamak için sıvı ateş ile yakmaya teşebbüs ettiler. Ancak Bizans'ın bu hamlesini tahmin eden Venedikliler, geminin yanmasını engellemek için sirkeye batırdıkları bezlerle bu teşebbüsü etkisiz hale getirmişlerdi. Daha sonra salimen kendi ülkelerine ulaşan Venedikliler, burada yeni bir filo oluşturmayı başarmışlardı. Bu filo ile de 1171-72 yıllarında Bizans'a karşı harekete geçmişlerdi. İlk saldırdıkları Euripos, içindeki Bizans garnizonunun direnmesi ile onlara geçit vermemiş, Venedikliler de Khikos Adası'na yönelmişlerdi. Ancak buradaki garnizon da takviye güçler almış ve Venediklileri başarısız kılmıştı. Venedikliler, burada büyük kayıplar vermişler ve gemilerine çekilmek zorunda kalmışlardı. İmparator Manuel ise bunlara karşı bir filo hazırlatarak, Khios Adası'ndan birkaç günlük mesafede yer alan Malea'ya yelken açılmasını emretmişti. Bu olaylar ise Abydos açıklarında yaşanmıştı. Ancak Venedikliler denizde bir meydan savaşına girmekten kaçınarak Bizans donanmasının önünden çekilmeyi tercih etmişlerdi. Bundan sonra da Manuel onları tahkir eden bir mektubu kendilerine göndermiş ve Venediklilerin görkemli Bizans imparatorluğu ile boy ölçüşebilecek kapasiteye sahip olmadığını söyleyerek onlara meydan okumuştur. Venedikliler ise Bizans donanması ile kapışacak bir deniz gücüne sahip olmadıkları için deniz korsanlığı yapıp Bizans'a zarar verme siyaseti gütmüşlerdi.⁵³

5. İtalyan Şehir Cumhuriyetleri Rekabeti ve Abydos

Bizans-Venedik ilişkilerinin ilk zamanlar (1084 ve sonrası) Güney İtalya ve Sicilya'daki Normanlara karşı deniz desteği alınmasıyla başladığı bilinmektedir. Bizans'ın bu süreçte Venedik'e verdiği kapitülasyonlar, daha sonra Pisa ve Cenevizlileri de kapsamıştı. İmparator Aleksios Komnenos zamanında verilen bu ticari ayrıcalıklar, Bizans ekonomisine zarar verdiği gibi halkın da protestosuna neden olmuştu.⁵⁴ Marmara ve Ege'nin önemli bir geçiş noktası olan Abydos, İtalyan denizci devletleri arasındaki rekabetin de merkeziydi. Haçlı seferleri esnasında Venedik, Ceneviz ve Pisa; Çanakkale Boğazı üzerinden de rekabetlerini devam ettirmişlerdi. Venedikliler 1187 yılında İmparator II. Isaacos Angelos (1185-1195) ile bir anlaşma yaparak Abydos'taki gemileri ve askerleri de dâhil olmak üzere Bizans'a askerî destek vaat etmişlerdi. 1194 yılında bir Pisa filosu Abydos'a gelmiş ve Bizans'a ait olan bu önemli ticaret limanını yağmalamıştı. Ancak İstanbul'daki ticarî ayrıcalıklarından olacakları endişesi ile Pisa kolonisi sefleri korsanlık yapan soydaşlarını paylayarak bu olumsuz durumu ortadan kaldırmışlardı.⁵⁵ Bu olaylar yatışınca bu kez Pisa ile Venedik arasında bir rekabet başlamış, 1195'te Adriyatik'teki mücadeleyi Venedikliler kazanmışlardı. Bu başarıya rağmen Venedik Doğu, Ege'de bir Pisa misillemesinden endişe ederek Abydos'ta bekleyen ihtiyat kuvvetlerini teyakkuza geçirme gereği hissetmişti.⁵⁶

Paleologoslar döneminde Bizans'ın zaafından istifade eden Venedik ve Ceneviz cumhuriyetleri, Doğu ticaretinden daha fazla pay kapmak için mücadelelerini devam ettirmişlerdi. XIII. asır sonları Çanakkale'yi geçen Venedikliler ile İstanbul'a hâkim olan Cenevizliler arasında bazı çarpışmalar vuku bulmuştu. Bu mücadeleye bir müddet sonra Paleologoslar'ın yardımına gelen Roger de Flor kumandasındaki paralı Katalan birliği de dâhil olmuştu. Bir müddet sonra kontrolden çıkan bu Katalan birliği daha sonra Abydos ve Gelibolu'yu zapt etmişlerdi. 1305 yılında taşkınlıkları iyice artan Katalan birliği, kumandanları

⁵³ Ioannes Kinnamos, *Historia*, 203-205; Chalandon, *Les Comnenes*, 2/584-591; M. Angold, *Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History* (London: Longman Publication, 1984), 196-203.

⁵⁴ Işın Demirkent, "1082-1302 Yılları Arasında Bizans-Venedik İlişkileri", *Tarih Dergisi* 36 (2000), 137-154.

⁵⁵ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 255, 265.

⁵⁶ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 259.

Roger de Flor İmparator II. Andronikos Palailogos'un (1282-1328) emri ile ortadan kaldırılınca, Bizans'a harp ilân etmişlerdi.⁵⁷ Bu sıkıntılı durumdan Cenevizliler'in yardımına müracaat eden Bizans, onların desteğine rağmen Abydos'un karşı kıyısındaki Gelibolu'yu ele geçirememişlerdi. Sonunda Katalanlar 1311'de Yunanistan'a çekilince Gelibolu da Bizans'a ve Cenevizliler'e kalmıştı.⁵⁸ Bütün bu olaylar da Abydos'un hâkimiyet mücadelelerinde oynadığı rolü açıkça ortaya koymuştur. Diğer yandan artık Abydos, bir müddet sonra Ceneviz gemileri ile Gelibolu'ya taşınmaya başlayan Osmanlı Türkleri ile yeni bir safhaya girecek, Türklerin kontrolünde yoluna devam edecektir.

Sonuç

Dünyanın en önemli su yollarından Çanakkale Boğazı'na Abydos Boğazı da denilir. Boğazın en dar kısımlarından birinde yer alan Abydos, Anadolu yakasından Gelibolu'ya geçişin de önemli duraklarından birisidir. Bu yüzden de İlk Çağ'da Perslerden Spartalılara, Makedonyalılardan Romalılara kadar pek çok ordunun geçiş güzergâhı olmuştur. IV. yüzyıldan itibaren Bizans idaresi ile tanışan Abydos, yapılan tahkîmatlarla emniyet altına alınmaya çalışılmıştır. VII. ve VIII. yüzyılda bu engelleri aşan Arap fatihler, Abydos'tan geçerek İstanbul'u üç kez muhasara etmişlerdir. 716'da yapılan son sefer esnasında Abydos'a yaptırılan bir mescid, o günlere tanıklık etmektedir.

Abydos bundan sonra bir müddet sakin günler geçirse de XI. yüzyıl sonlarında hareketli olaylarla tarihin akışının değiştirilmesine şahit olmuştur. İzmir ve civarına hâkim olarak İstanbul'u tehdit eden Çavuldur Türkmenleri'nden Çaka Bey, Bizans İmparatorluğu için büyük bir tehdit oluşturmuş, Peçenek Türkleri ile de birleşerek imparatorluğu büyük bir korkuya düşürmüştür. İmparator Aleksios Komnenos, Peçenekleri Kumanlar ile bertaraf ederken Çaka Bey için de Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşlan'ı kullanmıştır. Onu Çaka'nın asıl kendisi için bir tehdit unsuru olduğuna inandıran Aleksios, Selçukluları kışkırtmayı başarmıştır. Çanakkale'nin Anadolu yakasını kaybetmemek ve güçlenen bir rakibinden kurtulmak isteyen Kılıcarşlan, Abydos'ta yapılan görüşme esnasında Çaka'yı öldürerek Türklerin yaklaşık iki buçuk asır Boğaz'dan Rumeli'ye geçme şanslarını da ortadan kaldırmıştır.

Bu olaydan hemen sonra başlayan Haçlı seferleri esnasında Abydos, önemli olaylara şahitlik etmiştir. Özellikle ikinci ve dördüncü Haçlı seferleri esnasında Alman Haçlılarını ve Venedik-Lâtin kalabalığını ağırlamıştır. Bu süreç Alman Kralı III. Konrad'ın Abydos civarında yaşadığı zorlukları ve Lâtinlerin bu stratejik şehre hâkim olma serüvenlerini de en iyi şekilde anlatmıştır. 1169'da Selahaddin Eyyûbî'nin Mısır'a hâkim olma sürecinde de karşımıza çıkan Abydos, bir Bizans donanmasının Dimyat'a doğru yelken açmasını izlemiştir.

Ticaretin de kalbinin attığı bir yer olan Abydos'a Ceneviz, Pisa ve Venedik gibi İtalyan şehir cumhuriyetleri de sahip olmak istemişlerdir. Haçlılar 1204'te İstanbul'da bir Lâtin Devleti kurmadan önce Pisa ile Venedik Abydos civarında hâkimiyet mücadelesine girmişler, Bizans İmparatorluğu'nun yeni sancılara gebe olduğunun da habercisi olmuşlardır. 1261'de İstanbul'u Lâtinlerden geri almayı başaran Bizans, İstanbul'da Cenevizlilere yeni haklar bahşederken, Venedikliler de Abydos'taki çıkarlarını korumak için mücadele etmişlerdir. Bu sürece bir müddet sonra Palekanon Savaşı'nda Osman Gazi'ye yenilen Bizans'ın davet ettiği Katalan paralı

⁵⁷ G. Schulumberger, *Expedition des Almugavares ou Routiers Catalans en Orient de l'an 1302-1311* (Paris: Plon-Nourrit, 1924); Ramon Mutaner, *Chronica*, nşr. Goodenough (Liechtenstein: Kraus Reprint, 1967), 378; Robert Hughes, *The Catalan Expedition to the East, from the Chronicle of Ramon Muntaner* (Woodbridge, UK: Boydell, 2006), 25 vd.; David Jacoby, "Catalans, Turcs et Venitiens en Romanie (1305-1332): Un Nouveau Temoignage de Marino Sanudo Torsello", *Studi Medievali* 15 (1974), 217-261.

⁵⁸ Şehâbeddin Tekindağ, "Çanakkale", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 3/341-42.

askerleri de dâhil olmuşlar, Abydos yeni gerginliklerle yoluna devam etmiştir. Bu sancılı süreç de Osmanlı akıncılarının Rumeli'ye geçiş süreçlerine olumlu katkı sunmuştur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Târîhi*. çev. Ö. Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1950.
- Albert of Aachen. *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*. çev. Susan B. Edgington. Farnham: Ashgate Publishing, 2013.
- Andrea, Alfred J. "Adam of Perseigne and the Fourth Crusade". *Cîteaux* 36 (1985), 21-37.
- Angold, M. *Byzantine Empire, 1025-1204: A Politic History*. London: Longman Publication, 1984.
- Angold, Michael. "The Road to 1204: The Byzantine Background to the Fourth Crusade". *Journal of Medieval History* 25 (1999), 257-278.
- Anna Komnena. *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Armstrong, Karen. *Holy War, The Crusades and Their Impact on Today's World*. New York: Anchor Books, 2011.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Ashcroft, Jeffrey. "Konrad's Rolandslied, Henry the Lion, and the Northern Crusade". *Forum for Modern Language Studies* 22 (1986), 184-208.
- Ashley, James R. *The Macedonian Empire: The Era of Warfare Under Philip II and Alexander the Great, 359-323*. London: Paperback, 2004.
- Avcı, Casim. *İslâm-Bizans İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Avcı, Casim. "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri". *2005-2006 Fatih Sempozyumları I-II Tebliğler*. 108-115. İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2007.
- Barber, Malcolm. *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2006.
- Bean, G. E. *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. ed. Richard Stillwell. Princeton: Princeton University Press, 1976.
- Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Brand, Charles M. "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh/Twelfth Centuries". *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), 1-25.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Cahen, Claude. *Osmanlılar'dan Önce Anadolu*. çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 2014.
- Chalandon, Ferdinand. *Les Comnenes*. Paris: Picard, 1900.
- Cobb, Paul M. *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Constable, Giles. "The Second Crusade as Seen by Contemporaries". *Traditio* 9 (1953), 213-279.
- "The Defence of Byzantine Anatolia During the Reign of Irene (780-802)". *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. Stephen Mitchell (1983), 219-236.
- Demirkent, Işın. *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Dmitriev, Sviatoslav. *The Greek Slogan of Freedom and Early Roman Politics in Greece*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Ebû Şâme. *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Yevâkît ve'd-Darb fî Târih-i Haleb*. b.y., y.y., ts.
- Eleanor of Aquitaine, Lord and Lady*. ed. Bonnie Wheeler-John Carmi Parsons. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- Emecen, Feridun. "Gelibolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Freed, John B. *Frederick Barbarossa: The Prince and the Myth*. London: Yale University Press, 2016.
- Fulcherius Carnotensis. *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*. çev. F. Rita Ryan. Knoxville: University of Tennessee Press, 1969.
- Geneakoplos, Denos J. "Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration, The Battle of Pelagonia". *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1956), 101-141.
- Geoffroi de Villehardouin. *Konstantinopolis'te Haçlılar*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Gförer, A. "Kaiser justinian I.". *Byzantinische Geschichten* (Graz: Ostgotenherrschaft, 1873) 2/315- 401.
- Gibbon, Edward. *The Decline and Fall of Roman Empire*. London: J. M. Dent & Company, 1962.
- Gordlevski, V. A. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.
- Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hansen, Mogens Herman - Nielsen, Thomas Heine. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Hendrickx, Benjamin. "Constantinople, Latin Empire of". *Crusades an Ancylopedia*, 279-285. ed. Alan V. Murray. California: Santa Barbara, 2006.
- Heyd, William. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. E. Ziya Karal. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Hiestand, Rudolf. "'Kaiser' Konrad III., der zweite Kreuzzug und ein verlorenes Diplom für den Berg Thabor". *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 35 (1979), 82-126.
- Hitti, Philip K. *History of Syria: Including Lebanon and Palestine*. London: Macmillan, 1951.
- Hodgson, Natasha R. *Women, Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*. Nottingham: The Boydell Press, 2007.
- Holt, P. M. *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İÜEF Yayınları, 1970.
- Hoog, Armand. *Dominique Par Eugene Fromentin de Cluny a Paris*. Paris: Edition de Cluny, 1937.
- Hopkinson, Neil. "Hero and Leander". *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Hughes, Robert. *The Catalan Expedition to the East, from the Chronicle of Ramon Muntaner*. Woodbridge, UK: Boydell, 2006.
- Ioannes Kinnamos. *Historia*. çev. Işın Demirkent. Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Demirkent, Işın. "1082-1302 Yılları Arasında Bizans-Venedik İlişkileri". *Tarih Dergisi* 36 (2000), 137-154.
- İbn Asâkir. *Tarîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah et-Türkî. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr. *Muhtasarü Târih-i Dimaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Şeddâd, İzzeddin. *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. b.y., y.y., ts.
- İbn Tağrîberdî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr: M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Vâsıl. *Müferrücü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Ezrâk. *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*. çev. Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekir Ahmed. *Kitâbü'l-Büldân*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1967.
- İbnü'l-Kalanisî. *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İdrîsî, Şerîf. *Nüzhetü'l-Müştâk fî'htirâki'l-âfâk, La Geographie d'Edrisi*. çev. Pierre-Amedee Jaubert. Paris: Philo Press, 1975.
- İlgürel, Mücteba. "Çaka Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Jacoby, David. "Catalans, Turcs et Venitiens en Roumanie (1305-1332): Un Nouveau Temoignage de Marino Sanudo Torsello". *Studi Medievali* 15 (1974), 217-261.
- Kagan, Donald. *The Fall of the Athenian Empire*. N.Y: Cornell University Press, 2013.
- Karakuş, Nadir. "Abbasî Halîfesi ve Frenk Hükümdarı Büyük Karl İlişkisi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/32, (2017), 463 - 486.
- Karakuş, Nadir. *Nureddin Zengî*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Korkmaz, Şerif. "Lapseki Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16/24 (2018), 289-320.
- Kurat, Akdes Nimet. *Çaka, Orta Zamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hâkimi*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1936.
- Lane-Pool, Stanley. *Saladin and the Fall of the Jerusalem*. London: Independently Published, 1898.
- Leveniotis, Georgios A. *Abydos of Hellespont and Its Region*. Thessaloniki: Vantias, 2017.
- Lock, Peter. *The Franks in the Aegean, 1204-1500*. London: Longman, 1995.
- Madden, Thomas F. "Vows and Contracts in the Fourth Crusade: The Treaty of Zara and the Attack on Constantinople in 1204". *International History Review* 15 (1993), 441-468.
- Madden, Thomas F. *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.
- Makrizî. *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Malamut, Elisabeth. "Can We Refer to a Concerted Action among Caryces, Rapsomates and the Emir Tzachas between A.D. 1091 and 1093?". *Byzantion* 70 (2000), 122-134.
- Martindale, Jane. "Eleanor of Aquitaine". *Richard Coeur de Lion in History and Myth*. 17-50. ed. Janet Nelson. London: King's College London Centre for Late Antique and Medieval Studies, 1992.
- Mayer, Hans Eberhard. "The Beginnings of King Amalric of Jerusalem". *The Horns of Hattin*. 121-135. ed. Benjamin Z. Kedar. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, 1992.
- Mutaner, Ramon. *Chronica*. nşr. Goodenough. Liechtenstein: Kraus Reprint, 1967.
- Niketas Khoniates. *Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.
- Odo de Deuil. *The Journey of Louis VII to the East*. nşr. çev. V. G. Berry. New York: Columbia University Press, 1948.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Otto van Freising. *The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising and his Continuator*. çev. C. C. Mierow. New York: Columbia University Press, 1953.
- Phillips, Jonathan P. *The Second Crusade: Extending the Borders of Christianity*. New Haven: Yale University Press, 2007.

- Pryor, John H. "The Venetian Fleet for the Fourth Crusade and the Diversion of the Crusade to Constantinople". *The Experience of Crusading, Western Approaches*. 103-123. ed. Marcus Bull-Norman Housley. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Queller Donald E. - Day, Gerald W. "Some Arguments in Defense of the Venetians on the Fourth Crusade". *American Historical Review* 81 (1976), 717-737.
- Schmandt, Raymond H. "The Fourth Crusade and the JustWar Theory". *Catholic Historical Review* 61 (1975), 191-221.
- Schulumberger, G. *Expedition des Almugavars ou Routiers Catalans en Orient de l'an 1302-1311*. Paris: Plon-Nourrit, 1924.
- Serkîs, Yûsuf İlyân. *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*. Kahire: Matbaatü's-Serkîs, 1930.
- Sıbt İbnü'l-Acemî. *Kunûzü'z-Zehab fî Târîh-i Haleb*. Halep: Dâru'l-Kalem, 1417.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Smith, William. *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. Boston: Little, Brown and Co., 1867.
- Steven, Runciman. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- Strauss, Barry S. *The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece - and Western Civilization*. New York: Simon & Schuster, 2004.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk. (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.
- Tekindağ, Şehâbeddin. "Çanakkale", *İslam Ansiklopedisi*. 3/341-342. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Theophanes. *The Chronicle of Theophanes*. çev. Hurry Turtledove. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.
- Tuncel, Metin. "Çanakkale". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesî (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- Üsame b. Münkız. *Kitâbü'l-İ'tibâr*. çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Westlake, H. D. "Abydos and Byzantium: The Sources for Two Episodes in the Ionian War". *Museum Helveticum, Schwabe AG Verlag*, 42 (1985), 313-327.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- Wolff, Robert. L. "Baldwin of Flanders and Hainaut, First Latin Emperor of Constantinople: His Life, Death and Resurrection, 1172-1225". *Speculum* 27 (1955), 281-322.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.